

К.М. ҚОҢЫРБАЕВА

СОПЫЛЫҚ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДІНИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕ ҚҰБЫЛЫС

Рухани-мәдени өмірімізге ислам дінінің таралуы құндылықтарымызға зор үлесін қосқаны белгілі. Ислам діні жалпыадамзаттық мәдениеттің бір тармағы болса, сопылықтың да рухани өмірдегі ерекше құбылыс ретіндегі орны философиядағы жалпылық пен ерекшелікке саяды. Әлемдік өркениет арнасынан өзіндік бітім-болмысын айшықтайтын, ұлттық санамызды айқындаушы рухани нәрселердің бірі – сопылық ілім.

Қазак сахараасында дәстүрлі қазақи дүниетаннымдық негізде қалыптастан мифология, аныз-әңгімелер, жыр-дастандарға басқаша өн беріп оларды нұрмен көмкеріп, араб тіліндегі Құран аяттары мен сүрелерін өз ана тілінде жеткізген жана бір шығармашылықтың түрі пайда болды. Ортағасырлық философиялық ой адам танымы мен іс-әрекетін жан-жақты зерттеді. Көбінесе дінге мәселелер мен қоса этика, саясат, философия, әдебиет және музика, табиғаттану ғылымдары мен техниканы жедел түрде игере бастады.

Рухы мықты, өзі жауынгер, ақ пейілді Қек Тәнірі мен ата-бабасының рухына табынатын ұлан байтак-даланы мекендейтін халықтың араб тіліндегі Құран аяттары мен сүрелерін түсіндіретін мешіттер мен медреселердің болмауынан бірден ол дінде қабылдау мүмкіндігі болмады. Ислам діні мен түркілердің тәніршілдік дінінің көптеген ұстындары бір-бірінен онша алшак кептейтін еді. Ортагасырлық мұсылман философиясының ірі өкілі болып табылатын әл-Фазали өзінін ниетіне көп мән береді. Ниет тек таза әрі ықыласты, өзінің жүргегіне нық сенімді, ешқашан жүрекке екіжүзділікті дарытпау қажет. Әл-Фазали сопылықтың негізгі ұстанымдарының бастысы болып табылатын дүниелік өмірге немікрайлықпен қарауға, өлмес үшін тамак, денесін жабу үшін киім, паналауға баспаға болса жетеді дейді.

Сопының ен акырғы максаты Құдайға ұласу. Егер сенің күшін өзіндік «Менді» жоюға жетсе онда осы жолға түс, егер оған күшін жетпесе өзінді сопылықпен байланыстырма дейді әл-Фазали /1/.

Сопылық философияның категориялары мен ұғымдары, тәсілдері сопының хәлі сияқты сопылық тарихаттарда өзгеріп отырды. Бірақ философияның мәнгілік мәселенін бірі Адам табиғаты, мәні неде деген сұрапқа, адамның рухани кемелденуімен жауап береді. Сопылар: «өзін таңыған Ҳакты таниды деген ұстанымды негізге алып өздерінің өмірлік қағидаларын құрған.

Улкен шейхтар: «24 мың пайғамбарды өз нәпсіне шапағат етуге шақырсан да, өзін бірденелер жасамасан, еш пайдасы жок және қабылданылмайды. Нәпсінді аш жаланаш тастасан бүкіл қалағандарың орындалады» деген.

Төртінші негіз – зікір. Мынаны білуін керек: гибадат, тақуалық, риязат және мұжәхада (дін үшін курес) сияқты бірнеше жол болса да, хакты зікір етпей ақиқат жолы ашылмайды. Шынайы зікір жүректе болады. Жүрек зікіріне жеткен салик, парыздар мен сұннеттерден соң қалған бос уақыттарында зікірден басқа бір нәрсемен шұғылданбауы керек .

Үйде жалғыз отырған салик, әбдест алып таза кіммен қыбылаға қарап, көздерін жабады және бұл сөзді айтады. Лә илаһа иллааhtың созылынқы белгі бар жерін созып оқиды, қолын жүргегіне кояды. Міне осы уақытта кейбір нәрселер көрінеді, кейбір жағымды нәрселер естіледі. Сөзben сипатталған алмайтын кейбір дәмдер татылады /2/.

Бұл теория бойынша жеке адамның Құдаймен қауышуы айшықталады. Сопылық дүниетанным философиялық негізде дамыды. Өйткені Адам жаратылсы мен мәні жөніндегі сұрактарға философиялық түрғыдан жауап беретін қоғамдық ой-жүйенің бір көрінісі еді. Өзінін исламмен тарихи-генетикалық байланысына қарамасстан сопылық, оның догматтарына қарсы болды. Құдаймен рухани бірігудің жолын іздестірген сопылық ағым ортодоксты исламға оппозициялық бағытта дамыды.

Қазақстанда сопылық құбылысының халық арасында дәруіштер арқылы тарапалды. Негізі діні тәніршілдік болған қазақтар Тәнірді – Жаратушыны бір деп білген. Тәніршілдік пен катар шамандық дінді де ұстанды. Шамандық пен Тәніршілдік дүниетанымда өлем де, Ғарыш та бөлінбейтін, өзгермейтін, мәңгілік сипатқа ие болмыстар.

Шамандық жайллы Шоқан Уөлиханов өлемді, дүниені сую, табиғатқа деген шексіз махабbat және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардактау дейді. Шамандарға сипаттама бергенде олардың Тәнірі мен рухтың жердегі қолдаушылары ретінде және ол сиқырлық қасиетке ие. Ол білікті де, талантты, ол ақын, ол күйші, сөүегей және емші, сегіз қырлы бір сырлы адам.

Бұл қасиет адамға рухтың қалауымен қонады да атадан – балаға қонады дейді қазақтар. Ша-

мандықта Адам - Әлем біртұтас. Табиғаттағы жер, су, таудың киесі мен иессі бар. Жаратушыны таза рух деп есептейді /3/.

Қазак сахарасынағы осындай бақсы-балгерлер сопылықтағы дәруіштердің іс-әрекетінде үқастықтар болғандықтан сопылық дүниетанымның кен өріс жаюына ықпал етті. Қошпелі қоғамның дүниетанымдық құндылықтары мазмұны жағынан терендеді. Осы жаңғыру күбылышы қошпендердің өздерін қоршаған табиғатқа, әлемге, қоғамға, адамға деген көзқарастарын то-лықтырып кеңейтті. Сопылық философиялық дәстүр Иассаудің философиялық теорияларының қалыптасуында тікелей жалғасын тапты. Мысалы «Кемел адам», «эмансация сатылары, жолы», «айалдамасы» жайындағы тұжырымдамалары сөзсіз жалпы сопылық философиялық дүниетанымның парадигмалары.

Иассаудің ілімі мен маламатия сопылық ағымының теориялық негіздерде бір. Маламатианың басты мұраты – парасат (*ахлак*) философиясы. Барлық сопылық ағымдарға төн – адамның нәпсін тыю, махабbat және зікір әдістері арқылы Ҳакты танып, Алламен қауышу. Осындай психологиялық ҳөлдер мен макамдар иассаудің ілімінің өзегін құрайды.

Ал, енді сопылық күбылышы қазақ арасында өгейленбей, олардың жан дүниесіне жақын болуы қазақ халқының шынайы түпкі болмыс бітіміне келіп тіреледі. Халқымыздың ойшылдары мен ақын-жырау, би-шешендері ұлтымыздың әлеуметтік өміріндегі кемшіліктерді баса көрсете отырып, рухты тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін туғызып отырган. Тәрбиелік-тағылымдық үлгіге бай даналық – философиясы бар халықка сопылық поэзия оның дүниеге көзкарас қекжиегін кеңейтуге зор өсерін тигізді.

Сонымен қатар сопылық шамандықтың негізгі идеялары мен ғұрыптарын мысалы шаманның экстаз хөлінде ғайып әлемімен қарым-қатынаста болуы сопының мистикалық ҳөлді басынан кешіруімен тенеседі. Дәруіштер сопылар елшілік касиеттердің кыр-сырын гомепатиялық әдіспен емдеу, табиғи шөптерді пайдалану, Құран аяттарының ғажайып күшіне сүйене отырып ауруларды емдеген. Әулие-сопылар мен ата-бабаларының жерленген жеріне барып зиярат ету, олардың басына түнеп тілек тілеу өлі күнге дейін жалғасып келе жатқан ғұрыптар. Әулиелерге сыйыну, аруактардың желеп-жебеуін тілеу, рухына табыну қай халықта болсын ертеден қалыптасқан дәстүр /4/. Тек қазақтарға ғана емес іісі түркі халықтарының әулиелі жері, рухани астанасы болып есептелеттін Түркістан қаласы мен ондағы мавзолей екінші Мекке деп бекер аталмаса керек.

Атакты Әмір Темір Қожа Ахмет Иассаудің кесенесін тұрғызуға жарлық беріп, қабырғалары қаланып болған түні алғып жасыл өгіз көтерілген дуалдарды мүйізімен соғып құлатады. Ғимарат қабырғалары қайта тұрғызылып, күмбездері қала-на бастағанда бұл оқиға тағы қайталаңады. Бұл жай Әмір Темірдің көп ойландырады. Түсінде бір шал келіп, аян береді. Ол Қожа Ахметтің ен алғашкы ұстазы, Арыстанбаб мolasының үстінен мазар көтеруге әмір етегінін жеткізеді. Бұл талап орындалған соң ғана Әмір Темір Түркістандағы құрылышын ойдағыдан аяқтайды» /5/.

«Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген халық даналығы, осылайша сопылар әлемінің тағы да бір құдіреттілігіне бас идіргенін анғарамыз. Әмір Темірдің де түсіне кірген шал қазақ аныз-ертеғілеріндегі Қызыр ата бейнесі. Қызыр жайында М.Орынбеков пен А.Мейірманов «... адамның көп толғаныстан кейінгі көкей көзі ашылғаныңдай бір сәтінде көрініп, аян береді» деп тұжырым жасайды /6/.

Сопылық философиялық шығармалар, поэзия тілі аллегориялық, емеуірнеге толы болғандықтан Ә.Нысанбаев, ойлаудың осындай тәсілін символдық рационализм деп атайды /7/.

Қожа Ахмет Иассаудің сопылық ілімінің басты мақсаты адамның рухани әлемін жетілдіру үшін Аллаh тараҧынан жіберілген – басты хикмет Құранды таныту. Сопылық поэзияның үлгісі болып табылатын «Диуани Хикметтің» бірінші хикметтің өзі айтып тұрғандай «Бісміллә» деп баян етім хикмет айтып, Шәкірттерге дүр мен гауһар шаштым міне. Жанды жалдап, қайғы шегіп, қандар жұтып, мен «Дәптер сани» сөзін айттым міне». Ол хикметті «дафтар-и сани» (екінші дәптер), «ғашықтық дәптер» деп атайды. Ҳактың дидарына ғашықтық, сол жолда сопы аз үйқы, мөлшерлі тамақ, дүниеден бас таптып, «өлмес бұрын өлү» ұстанымы жүзеге асырады. Адам өзін өзі тануы арқылы Тәнірді таниды. Осы хөл ілімін менгеру үшін адам Иассауді пайымдауынша алдымен тафсир, қалам, хадистерді үйренуі шарт. Исламның, сопылықтың да негізгі мәселесі адам. Сопылық философияда Әлем – Адам – қатынасында, әлемді махаббатымен жаратқан Алланы тану. Әйткені, әлем өнер туындысы ретінде өзінің жаратушысының бар екендігін дөлелдеп тұр дейді. Әлемнің мәні мен маңызы Тәнірді жасырып тұрған перде болуында. Сопының мақсаты да, оның осы мәнді іздеуі. Соны тапқанша осы әлемде рухын жетілдіріп, ондағы нәпсімен құресіп, кемелдікке жету. Бұл әлем оның кеңістігі. Осы кеңістікте, мына Жарық дүниеде сопылар Ҳак дидарына қауышуды мақсат тұтады. Сопылар мұраты алланың ахыреттегі

сынына да, мына дүниенің де қызықтарына алан-дамай өзінің ахлақи-моральдық құндылықтарын жетілдіруі арқылы Тәнірмен ұласу. Сопылар адам еркіндігі мен рухани жетілудің нәтижесінде көфамдағы адамды адамдық мәнге ие болуға жетелейді. Иассауи бабамыздың мәнді өмір сүрудің жолын Құранның мән-мағынасы арқылы түсіндіреді. Адам егер имандылық жолынан адасып, әуелгі бастағы аманат тасушы екенін үмітқан жағдайда Ұлы Абай ескерткендей «...махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосындар» дегенде мұсылмандықтың парызын казактардың өтеуін сынға алады. Жүртпен катар, Тәнірге ғибадат ету, «жығылып-тұрып» жүрсек болғаны деп малдану емес. Ол өзінің қарасөздерінде сопылық ілімін зерттеген, өзі де сопыларша дүниенің көретін, көрінбейтін сырларына үнілген ғұлама. Адам болып жаратылған соң Жаратқан иені «Тұп иесі» танымай бола ма деп сұрап коя отырып, оны тану – жүрек арқылы болады деп дәлелдейді. Адам өзінің шектеулі ақылымен шексіздікті қалай тани алады. Құдайлық танымфа терең оймен жетуге болады дейді. «Жүректің көзі ашылса, Ҳактың түсер сөүлесі, Шітегі кірді қашырса, Адамның хикмет кеудесі» /8/. Алланы жүрекпен ойлап, еске алушы менгеп отыр. Осылайша қазаки ойлау мәдениетімізге, адамның шығармашылық қабілетін бағалай отырып, көкірек көзі ой көзі деген үғым-түсініктерді енгізді. Сопың экстазға түсіп трансценденталды әлемнің сырларын сезінуі сезім мүшелері арқылы емес, осы «көкірек көзбен» сезінуі. Сопылық онтологиясының негізі «ваҳдат ал-вужуд» болмыстың бірлігі концепциясы. Бұл теория бойынша Алла, Әлем адам біртұтас жаунардың көріністері. Болмыс – Бір. Ол – Алла. Сопылықтағы таным теориясы бойынша Әлем мен Адам тәнірден бөлік болмыс емес. Әлемде абсолюттік бірлік бар және әрбір жалпылықтан бүтіндікті табамыз. Адам болмысы және оның әлемге қатынасының негізі – адамның өзін өзі тануы – рефлексия болып табылады. Адамсыз, оның сана-сезімінсіз әлемді тану мүмкін емес. Сопылық философиясының таным теориясының өзіне ғана тән ерекшелігінің бірегейлігі ол – Ақиқатты - әр адамның өзінің жеке-дара жолы арқылы тануы. Білім тұжырымдамасы сопылықта сенім тұжырымы болып табылады. Бұл жердегі сенім де жеке адамдікі, өйткені білім мен сенімнің шындығын сол адамға жеке өзінің ғана көрінүі түсінуі, жеке тәжірибесі арқылы болуында.

Сопылық дүниетанымда осы «Болмыстың бірлігін» («Уаҳдат-ул вужуд») көрсететін дана-

лық хикметін К.А.Иассаудің «Мират-ул қулуб» рисаласында мәні ашылған. Ондағы «мұхаббат» («махаббат»), «суз» («от», «жалын»), «шуак» («сағыныш») категориялары Алланың адамды (құлды) Адамның (құлдың) Алланы сүюі, Құрандагы: «Алла бір-ак Тәнір», «Жерді, Көкті және арасындағыларды тек қана Ҳақпен жараттық» түсініктерімен астарласып жатқандығын көреміз. Сопының Аллаға деген махаббаты, оның дидарына ғашықтығы, сол жолдағы сағынышы, қарайым мұсылманның бес парызын өтеудегі құлыштығынан басқаша азапты жолмен болатын хәл. Адамға тән меммендікті жою туралы сопылар адамдық болмыстың да алла болмысында еритінін айтады. Шынайы болмыс ол Тәнір болмысы деп түсінген. Сонымен сопылық таным теориясы бойынша Әлем мен Адам Алладан бөлек болмыс емес. Әлемді, Адамды жаратушы, бар етуші ол – Алла. Осы жаратылғандардың ішіндегі ардақтысы – Адам. Иассаудің сопылық теориясында да «Болмыстың Бірлігі» сопылық категориялармән, үғым-түсініктер түрінде айшықталады. Болмыстың бірлігіне макамдар арқылы, танымдық-этикалық-моральдық сатылар арқылы аша білген.

ӘДЕБІЕТ

- Сандыбаев Ж.С., Сейтхаметова Н.Л. Әбу-Хамид әл-газали философиясының этикалық қырлары//Әл-Фараби. №1. № 2007 № 18 б.
- Газали. Охротнома. Таңкент, 1994. 20 б.
- Ұзілханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985. 172-175 бб.
- Кенжестай Д. Қожа Ахмет Йассауи дүниетанымы. Түркістан. 2004. 125 б.
- Массон М.Е. Мавзолей Ходжа-Ахмеда Ясеви. Таңкент. 1930. С. 21.
- Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғғ.). Алматы: Ғылым, 1995. -- 149 б.
- Сонда, 133 б.
- Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы, 1961. 182-б.

Резюме

В статье анализируется суфизм как особое явление религиозной истории казахов. Автором дается сравнительный анализ суфизма и ортодоксального течения ислама в казахской религиозной философии.

Summary

Sufism as a specific phenomenon in religious history of the Kazakhs is analyzed in the article. The author makes an attempt to compare Sufism and orthodox trend of Islam within Kazakh religious philosophy.